

Kolektif Bellek ve Hafıza Mekânları Bağlamında Zeki Velidi Togan'ın Hatıralar Eserinin Analizi

An Analysis of Zeki Velidi Togan's Memoirs in the Context of Collective Memory and Places of Memory

Gizem Özen

Sakarya Üniversitesi,
Sakarya, Türkiye,
gizem.ozen4@ogr.sakarya.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 23.05.2026
Kabul Tarihi/Accepted: 17.08.2026
Yayınlanma Tarihi/ Published Online:
20.08.2026

Öz: Zeki Velidi Togan, milli bilincin oluşum ve gelişim sürecini siyasal ve tarihsel olarak Hatıralar eserinde ortaya koymaktadır. Togan hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, Togan'ın tarihçiliği, Türk dünyasına yönelik düşünceleri, siyasi faaliyetleri ve bilimsel çalışmaları üzerinde durulmuştur. Literatürden farklı olarak bu çalışma, Togan'ın Hatıralar eserini kolektif bellek ve hafıza mekânları teorisi çerçevesinde inceleyerek bireysel belleğin kolektif milli bilince dönüşümündeki bağımsızlık mücadeleleri ile Türk kimlik ve kültürünün tarihsel izlerini ortaya koyması açısından diğer çalışmalardan ayrılarak literatüre katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın temel amacı, Togan'ın anılarında Türk kimliğinin oluşum sürecini, Türk dünyasının siyasal mücadelelerinin kolektif hafıza ve hafıza mekânları bağlamında temsil edilen hususları ortaya koymaktır. Çalışma şu araştırma sorularına odaklanmaktadır: Togan'ın anılarında Türk kimliği nasıl tasvir edilmektedir? Hatıratında hangi tarihsel olaylar kolektif hafızanın inşasında belirleyici rol oynamaktadır? Togan'ın anlatısında hangi sembolik unsurlar hafıza mekânı işlevi görmektedir? Nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiş olan çalışma, tematik kodlama ve içerik analizi teknikleri aracılığıyla yürütülmüştür. Metinde öne çıkan temalar kolektif bellek ve hafıza mekânları kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında, Togan'ın tarih yazımındaki çalışmaları ve yürüttüğü siyasi faaliyetleri, kolektif bellek yaklaşımı çerçevesinde bireysel hafızanın toplumsal hafızaya nasıl dönüştüğünü örneklerle ortaya koymuştur. Hafıza mekânları yaklaşımı çerçevesinde Togan'ın eserleri, gazetelerde yayınlanan yazıları ve politik özne olarak yer aldığı kurumlar, Türk kimliğinin sürekliliğini sağlayan sembolik ve kurumsal hafıza mekânları olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hafıza Mekânı, Kolektif Bellek, Türk Kimliği, Zeki Velidi Togan

Abstract: Zeki Velidi Togan articulates the formation and development process of national consciousness politically and historically in his work Memoirs. An examination of the literature on Togan reveals that existing studies have focused on his historiography, views regarding the Turkic world, political activities, and scholarly work. Departing from the literature, this study contributes to the field by analyzing Togan's Memoirs within the framework of collective memory and sites of memory theories, thereby distinguishing itself from other studies by revealing the struggles for independence in the transformation of individual memory into collective national consciousness, as well as the historical traces of Turkic identity and culture. In this respect, the main objective of the study is to reveal the formation process of Turkic identity in Togan's memoirs and the issues represented in the context of collective memory and sites of memory regarding the political struggles of the Turkic world. The study focuses on the following research questions: How is Turkic identity portrayed in Togan's memoirs? Which historical events play a decisive role in the construction of collective memory in the memoir? Which symbolic elements function as sites of memory in Togan's narrative? Employing qualitative research methods, the study was conducted through thematic coding and content analysis techniques. Prominent themes in the text were evaluated within the framework of collective memory and sites of memory theories. In light of the findings, Togan's historiographical studies and political activities demonstrate, through specific examples within the framework of the collective memory approach, how individual memory transforms into social memory. Within the framework of the sites of memory approach, Togan's works, his articles published in newspapers, and the institutions in which he participated as a political actor were evaluated as symbolic and institutional sites of memory that ensure the continuity of Turkic identity.

Keywords: Place of Memory, Collective Memory, Turkic Identity, Zeki Velidi Togan

Extended Abstract

Zeki Velidi Togan (1890–1970), a Turkish historian, thinker, and political actor of Bashkir origin, holds a prominent place in the historiography of the Turkic world. Through both his academic endeavors and political activities, he played an influential role in shaping the idea of historical and cultural unity within the Turkic world. Togan's memoir, *Memoirs*, is a significant historical record that encompasses not only an individual life story but also witnesses the political and cultural transformations experienced in the Turkic world during the early 20th century. This study aims to examine the journey of identity consciousness—the subject of the work—based on Maurice Halbwachs's concept of "collective memory" and Pierre Nora's theory of "sites of memory" (*lieux de mémoire*). Concurrently, the research focuses on the following questions: How is Turkic identity depicted in Togan's memoirs? Which historical events play a decisive role in the construction of collective memory within the memoir? Which symbolic elements function as sites of memory in Togan's narrative? Adopting qualitative research methods, this study was conducted using thematic coding and content analysis techniques. The prominent themes in the text were evaluated within the framework of collective memory and sites of memory theories. The theoretical framework establishes a basis for the intellectual background of identity consciousness by addressing the historical and political events that constitute the construction of Turkic identity. Halbwachs, the pioneer of collective memory theory, asserts that memories appearing to be individual are inherently collective. Illustrating this through childhood memories, the theorist states that recollections contain fragments of other people and that he drew upon his family's narratives while recording his childhood stories (Halbwachs, 1980, p. 35). Togan's acquisition of knowledge regarding Arabic and Persian literature from his family and his subsequent madrasa education demonstrate the shaping of his cultural world. Emphasizing that collective memory is related to the experiences and traditions of a society, Halbwachs attributes a significant role to history in the formation process of memory (Halbwachs, 1980, p. 78). His work, *History of Turks and Tatars*, is considered a narrative that shapes common memory, grounded in national identity and cultural bonds. It can be argued that identity consciousness constitutes one of the fundamental building blocks of collective memory. Rather than merely explaining a phenomenon regarding an individual's existence, identity offers an ideological framework described by bringing together political, social, and cultural structures. The social and cultural transformations brought about by historical events in a society influence a nation's perception of identity. Identity consciousness provides an ideological framework through the influence of historical research and cultural ties. Indeed, collective memory provides the individuals constituting a group or a nation with a shared image regarding their memories. Through this image, it enables them to become aware of their own unity and uniqueness (Hasanov, 2016). In this regard, Togan's work titled *Turkish History* can be presented as a cultural image in terms of revealing the unique aspects of Turkish culture. Sites of memory play an active role in carrying a society's identity, social structure, and values from the past to the present by serving as reminders. The congress meetings organized by Togan in Turkestan and Turkey aimed at the institutionalization of national identity can be characterized as sites of memory. In a cultural context, sites of memory establish a relationship with history, thereby shaping the domains of cultural heritage to be transmitted to future generations. Taking the first steps of his intellectual world under the influence of his family, Togan acquired intellectual accumulation in the process extending from his education to his political life. The researcher identity he developed throughout his educational life led him to produce original works by uncovering historical sources. Furthermore, through his political activities, Togan became a political actor within the national movement. Leading the establishment of the Bashkir Regional Council in Orenburg and publishing a newspaper under the name *Başkurt* constituted the first indicators of Togan becoming a political subject in the process of national unity. Consequently, through his role as a researcher and historian, Zeki Velidi Togan assumed a guiding role for society by transforming the Turkic identity formed in his individual memory into a collective memory in the face of social, cultural, and political events. He maintained this role by gaining a political identity and becoming the leader of the Bashkirs. Togan conveyed not only the events that transformed his own self but also the rebirth of a society's consciousness of Turkishness. Advocating the integrity of the countries of the Turkic world, he presented his intellectual framework regarding the preservation of identity, culture, and lineage ties to society through his works, as well as the political congresses and conferences he organized. In light of the findings obtained, Togan is an enlightened guide who sheds light on the future by carrying Turkish history into social memory, moving beyond being merely a researcher or a leader. Furthermore, his work *Memoirs*, with its quality as a site of memory, can be evaluated as an important vehicle that transmits the cultural heritage in question to future generations.

1. Giriş

Zeki Velidi Togan (1890–1970), Başkurt kökenli bir Türk tarihçisi, düşünürü ve siyasal aktör olarak Türk dünyası tarih yazımında önemli bir yere sahiptir. Hem akademik çalışmaları hem de siyasal faaliyetleri aracılığıyla Türk dünyasının tarihsel ve kültürel birlik fikrinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Togan'ın hatırat türündeki eseri *Hatıralar*, 20. yüzyılın başlarında Türk dünyasında yaşanan siyasal ve kültürel dönüşümlerin tanıklığını içeren önemli bir tarihsel kaynaktır.

Hatırat türü, bireysel deneyimlerin aktarımı yoluyla kolektif hafızanın inşasına katkı sağlayan önemli metinler arasında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Togan'ın anıları, Türk kimliğinin oluşumu ve Türk dünyasında milli bilincin gelişimi açısından dikkate değer bir içerik sunmaktadır. Togan'ın eserinde Türk dünyasının siyasal mücadeleleri, kültürel bağları ve tarihsel mirası sıklıkla vurgulanmakta; bu unsurlar bir kolektif hafızanın parçaları olarak sunulmaktadır.

Kolektif bellek kavramı, Maurice Halbwachs tarafından bireysel hafızanın toplumsal bağlam içerisinde şekillendiğini ifade eden bir yaklaşım olarak geliştirilmiştir. Kolektif bellek, bireyin içinde bulunduğu sosyal gruplar ve tarihsel bağlam tarafından belirlenir (Halbwachs, 2018, s. 174). Kolektif bellek kavramı üzerinde çalışan diğer bir isim ise Jan Assmann'dır. Kolektif belleğin oluşumunun sadece zaman ve mekânla bağlı olmadığını aynı zamanda somut bir kimlik olarak meydana geldiğini açıklamıştır (Assmann, 2015). Bu açıdan Assmann, bellek türlerini iletişimsel ve kültürel olarak ikiye ayırmıştır. İletişimsel bellek, yakın geçmişe dayalı anıları anlatırken kültürel bellek ise anıların bağlandıkları sembolik figürlerin üzerinden okuma eğilimi göstermektedir (Assmann, 2015). Bunun yanında Pierre Nora'nın geliştirdiği "hafıza mekânları" (lieux de mémoire) yaklaşımı, kolektif hafızanın belirli sembolik mekânlar, metinler ve kültürel semboller aracılığıyla sürdürüldüğünü ileri sürmektedir (Nora, 2006, s. 32).

Çalışmanın öznesi olan Togan hakkında daha önce yapılmış birçok akademik çalışma bulunmaktadır. Togan hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, Togan'ın tarihçiliği, Türk dünyasına yönelik düşünceleri, siyasi faaliyetleri ve bilimsel çalışmaları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Togan'ın anıları ve çağdaş kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda Başkurtların Ruslara karşı vermiş oldukları bağımsızlık mücadeleleri ile Başkurt Muhtar Cemiyeti'nin oluşum süreci incelenmiştir (Gür ve Yoska, 2024, ss. 22-45). Togan'ın Türk Yurdu'nda yazdığı yazıları incelenerek tarihçiliği hakkında çıkarımda bulunmak amaçlanmıştır (Çaycıoğlu, 2021, ss. 53-70). Bazı çalışmalar ise Togan'ın gerçekleştirdiği siyasi faaliyetleri üzerinde durmuş, Togan'ın Türk vatandaşlığına geçmeden önce 1923 yılında Türk Başkonsolosu Sami Bey ile gerçekleştirdiği iki gizli görüşmenin raporları üzerinde bir çalışma yapılmıştır (Erdoğan, 2026, ss. 3-36). Bir başka çalışma olarak da Zeki Velidi Togan'ın *İl* gazetesinde yayınlanan on iki yazısı hakkında değerlendirilme yapılmıştır (Özsoy, 2025, ss. 117-143). Diğer yandan *Hatıralar* eserinin belirli bölümleri üzerinde durulmuş olup Togan'ın Hindistan ve Pakistan'daki anıları incelenmiştir (Bayram, 2016, ss. 153-168). Ayrıca, Togan'ın Türk halk bilimine sağladığı katkıları ortaya koymayı amaçlayan çalışmalar bulunmaktadır (Arıkan, 2017, ss. 35-55). Mevcut literatürden farklı olarak bu çalışma, Togan'ın *Hatıralar* eserini kolektif bellek ve hafıza mekânları teorisi çerçevesinde inceleyerek bireysel belleğin kolektif milli bilince dönüşümündeki bağımsızlık mücadeleleri ile Türk kimliği ve kültürünün tarihsel izlerini ortaya koymasından dolayı diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Özellikle çalışma, Togan'ın fikrî gelişim sürecinde Türk kimliği ve milli bilincin oluşumuna etki eden kültürel miras unsurlarını analiz ederek literatüre katkı sunmaktadır.

Halbwachs'ın kolektif bellek kuramı ile Nora'nın hafıza mekânları yaklaşımı teorik çerçeve olarak ele alındığı çalışmada, Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar* eserinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Togan'ın anılarında Türk kimliğinin nasıl kurgulandığını, Türk dünyasının siyasal mücadelelerinin kolektif hafıza ve hafıza mekânları bağlamında nasıl temsil edildiğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda araştırma şu sorulara odaklanmaktadır: Togan'ın anılarında Türk kimliği nasıl tasvir edilmektedir? Hatıratı hangi tarihsel olaylar kolektif hafızanın inşasında belirleyici rol oynamaktadır? Togan'ın anlatısında hangi sembolik unsurlar hafıza mekânı işlevi görmektedir?

Nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiş olan çalışma, tematik kodlama ve içerik analizi teknikleri aracılığıyla yürütülmüştür. Tematik kodlama, ortaya çıkan kodlardan yola çıkarak verileri açıklayabilen ve kodları belirli kategoriler altında toplayabilen temaların bulunmasını sağlamaktadır (Karataş, 2015, s. 75). İçerik analizi ise, bulunan verilerin belirgin niteliklerinin nesnel ve sistematik bir biçimde tanımlanması için çıkarımlar yapılmasıdır (Herkner, 2003, s. 129). Metinde öne çıkan temalar kolektif bellek ve hafıza mekânları kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

2. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Düşünsel Yolculuğu

1890 yılında dünyaya gelen Zeki Velidi Togan'ın soy bağı Başkurtların üçüncü zümresi olan Soklı-Kaylar'a dayanmaktadır (Togan, 2020, s. 2). Togan'ın bilimsel gelişiminin arka planında aile ve soy bağına dayanan kültürel aidiyet unsurları bulunmaktadır. Örneğin, çocukluk yıllarında annesinden Farsçayı, babasından ise Arapçayı öğrenmiş, Rusça özel dersleri almıştır (Yüce, 2013, s. 254). Togan'ın eğitim hayatı Ütek'te bulunan dayısı Habib Neccar'ın medresesinde devam etmiştir. Siyaseti yakından takip eden Habib Neccar, Kırmılı Türk aydını İsmail Gaspıralı'nın yayımladığı *Tercüman* gazetesini takip etmiştir. Ayrıca Togan, medresede Rusça eğitimi almış, 1904 yılında Rus-Japon Savaşının çıkması sonucunda yayımlanan telgraf bültenlerini okuyarak Rus dilini geliştirmiştir. Eğitim hayatında ve yetiştiği medresede birçok alim ile tanışmıştır. Alimlerin düşünce dünyası, Togan'ın Türk topluluklarının kültürü, tarihi ve dili ile ilgilenmesine vesile olmuştur. Togan, Kasımiye medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı dersleri verdiği sırada, bu dönemde fikirlerinden etkilendiği Katanov gibi Rus şarkiyatçıyla tanışmıştır (Soysal, 2002, s. 488). Nitekim bu gelişmeler, düşünürün siyasi sorunlarla ilgilenmesine de katkı sunmuştur.

Togan, babasıyla birlikte Trostky'a yaptığı seyahatler sonucunda bilimsel çalışmalara yönelmiştir (Togan, 2020, s. 30). Bu seyahatte, Togan'ın birçok kitap almasına vesile olan Zeynullah İşan, Togan'ın dil eğitimindeki gelişmelerini fark ederek takdirle karşılamıştır. Togan, bu anısını "*Böyle teşvikler olmasaydı hayatım belki ilimden başka yönlere dönebilirdi.*" diyerek belirtmiştir (Togan, 2020, s. 31). Bu seyahatler hem Orta ve Doğu Başkurtlar hem de Kazaklar arasındaki ilişkilerin kurulmasına zemin oluşturmuştur. Ayrıca bu seyahatler, 1917-1918 Başkurdistan milli hareketini teşkilatlandırmak açısından önemli bir etken oluşturmuştur (Togan, 2020, s. 31). Togan, bilimsel çalışmalarına babasının medresesinde devam ederek "Halk Kütüphanesi" ismiyle bir kütüphane açmıştır. Bilimsel çalışmalarının somut adımlarından birini oluşturan kütüphane için Petersburg, Kazan, Orenburg, Astrahan ve Bakü'den çeşitli gazeteler temin etmiştir (Togan, 2020, s. 37). Ayrıca Rusça *Birjeviye Vedomosti* gazetesi ve *Niva* dergisi kütüphaneye getirtilerek amcası Alikerrar Molla ile beraber okumuştur. Togan, amcası Alikerrar Molla'nın Kazaklar arasında öğretmenlik yapmış olmasının onun konuşmasına da yansıdığını vurgulamaktadır. Amcasının etkisiyle kütüphaneye Kazakça kitap ve risaleler temin etmiştir. Halk Kütüphanesine getirdiği kitaplar arasında Hive Hanı Ebülğazi Hanın *Türk Seceresi* isimindeki kitabı da yer almıştır. Togan, klasik eğitim ile yetinmemiş, 1908 yılında köyünden ayrılarak ilk bilimsel çalışmalarını gerçekleştirmek amacıyla Orenburg'a gitmiştir (Togan, 2020, s. 42). Tatarlar tarafından işletilen kıraathaneye giderek Jön Türklerin Paris'te çıkarmakta oldukları *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin nüshalarını okumuştur. Türkiye'de o günlerde inkılap olduğundan haberdar olmuş, gazete nüshalarını okuyarak düşünce dünyası şekillenen Togan, "*Bu durum beni Türkiye tarafına çekti.*" şeklinde durumu ifade etmiştir (Togan, 2020, s. 47). Bilimsel yolculuğuna Kazan'a geçerek devam eden Togan, Kazan Tatarlarının *Al-İslah* adında gazete çıkartmasıyla birlikte onların ıslahat fikirleriyle tanışmıştır. Togan, Kazan Tatarlarının medreselerini yenileme fikirlerine katkı sunmak amacıyla *Beyan al-Hak* adında başka bir Tatar gazetesine makale yazmış, ancak makalesi yayınlanmamıştır (Togan, 2020, s. 52). Kazan'da bilimsel eğitimlerine devam ederek zamanının büyük bölümünü Rus tarihi ve edebiyatıyla ilgilenerek geçirmiştir. Rus Maarif Vekaleti Mecmuasında yayınlanmış olan *Tatar Edebiyatı* isimli makaleyi Rusçadan Tatar diline çevirmiş, çeviri Orenburg'da *Vakit* gazetesinde bir risale olarak basılmıştır. Togan, Rus tarihiyle ilgilenmeye devam ederek *Birjeviya Vedomosti* isimli gazetenin roman eklerini okumuştur. Söz konusu eserler hakkında, Türk kavimlerinin tarihiyle ilgili kendisinde merak uyandırdığını belirtmiştir (Togan, 2020, s. 58). Türk kavimleri tarihine ve İslam tarihine olan ilgisinin bir neticesi olarak Togan, *Edil* gazetesinde makale yazarak araştırmalarına resmen başladığını ifade etmiştir. 1909-1910 yıllarında Kazan'da öğretmenliğe başlayarak *Türk Tarihi* adlı eserini yazmıştır. Ayrıca düşünür, Türk kavimleri tarihiyle ilgili yazılan eserleri yakından takip etmiş ve Türkolog Radloff'un *Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Numuneleri* eseri üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu eserin etkisi ile Togan, *Türk Kavimlerinde Dört Mısralı Halk Şarkıları* olayına dair ilk bilimsel yapıtını meydana getirmiştir (Togan, 2020, s. 66). İlk tarih kitabını kaleme almasına katkı sağlayan Profesör Katanov'un önerisi üzerine Kazan Üniversitesi Filoloji Fakültesinde dinleyici olarak derslere katılmıştır. Togan, Türk lehçelerine ait eserleri okuyarak Türk kültürü üzerinde çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

Togan, 1915 yılının sonlarında, Ufa Müslümanlarının düzenlediği toplantıda temsilci olarak seçilmiş ve Rus Millet Meclisi Duma'da bulunmak üzere Petersburg'a gitmiştir (Togan, 2020, s. 117). Petersburg'da olduğu süre boyunca meclisin işleyişini, çeşitli siyasi partilerin ve grupların faaliyetlerini yakından

takip etmiştir. Böylece, Togan bilimsel çalışmalarının yanında siyasi çalışmalarına da başlayarak siyaset hayatına ilk adımını atmıştır. Petersburg İslamları Hayır Cemiyeti binasında yapılacak toplantı üzerine Togan, Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan özerk cumhuriyetlerini toplantı programında yer almasını ve Azerbaycan federalist temsilcilerini göndermelerini Mehmet Emin Resulzade'ye bildirmiştir (Togan, 2020, s. 125). Başkurtları, Kazakları ve Özbekleri teşkilatlandırmak üzere Taşkent'e doğru yola çıkmıştır. Taşkent'te düzenlenen İcra Komiteleri Ülke Kongresi ve Ülke Müslümanları Kongresinde Türkistan'ın il yönetimi, ülke parlamentosunun ve şehir temsili meclislerinin kuruluşuna yönelik önemli konular gündeme alınmıştır. Bu gelişmeler, Togan'ın Türkistan'da millî teşkilatlanma faaliyetlerinde aktif bir rol üstlenmeye başladığını göstermektedir. Örneğin Togan, Türkistan Milli Merkez Şurası için bir yönetmelik oluşturarak kabul edilmesini sağlamıştır (Togan, 2020, s. 129). Başkurdistan'ın özerkliği ilan edilerek milli hükümet kurulmuş ve ilerleyen süreçte Başkurt milli ordusu da oluşturulmuştur. Togan bu sürecin önde gelen isimlerinden biri haline gelmiş, aynı zamanda Türkistan mücadelesinde de etkili bir rol üstlenmiştir.

3. Togan'ın Anılarında Türk Kimliği

Kimlik, bireyin varlığına dair bir olguyu açıklamaktan ziyade siyasal, sosyal ve kültürel yapıların bir araya gelerek tasvir edildiği bir ideolojik çerçeve sunmaktadır. Tarihsel olayların toplumda meydana getirdiği sosyal ve kültürel dönüşümler bir milletin kimlik algısını etkilemektedir. Bu doğrultuda Togan'ın anıları, Türk kimliğinin oluşumuna dair önemli tarihsel olayları aktarmaktadır. Özellikle Togan'ın Türklük bilinci, 1917 yılında Rus Devriminin gerçekleşmesiyle daha da belirgin hale gelmiştir. Örneğin Togan, Türk dünyasını incelemek, Türk devletlerinin birbirleriyle olan sorunlarını öğrenmek ve bu sorunlara ilişkin çözüm bulmak amacıyla bilimsel araştırmalarını gerçekleştirmiştir. Bu anlamda Togan, Türkler arasında kültürel birliğin sağlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Türk dilinde konuşan ve milli bilincini korumaya çalışanları ise "Türk" olarak tanımlamıştır (Çaycıoğlu, 2021, s. 58). Başka bir deyişle Togan, Türk milliyetçiliğini geçmişten gelen soy birliğini oluşturan unsurlardan biri olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirme, Togan'ın anılarında mensup olduğu zümreye ve Başkurt kültürüne ilişkin anlatılarda görülmektedir. Mensup olduğu zümreyi kültür bakımından ele aldığımda Başkurdistan'ın aydın çevrelerinin meydana gelmesinde Soklı-Kayların etkisi olmuştur (Togan, 2020, s. 6). Togan, Başkurt kültürünün korunmasına yönelik ilk tavsiyelerin atalarının askerlik anılarında yer aldığını belirtmiştir. Örneğin, 19. yüzyılın ortalarında Orenburg askeri valisi General Tsiolkovski, Başkurt müziğini çok beğenerek Başkurt hayatının özgünlüğüne vurgu yapmıştır. Başkurt aydınları da Orta Asya kültürüyle olan bağlarını koruyarak kendi milli kültürlerinin özgünlüğüyle övünmüşlerdir (Togan, 2020, s. 7). Togan'ın kültürel kimlik arayışları coğrafi anlatımına da yansımaktadır. Güney Ural Başkurtları üzerinde Hive'nin etkisi altında kalan Togan, gençlik yıllarında bu bölgenin milli hayatının birçok özelliğini oluşturduğunu belirtmiştir. Hive, Buhara ve Harezmi kültürü etkisiyle şekillenen yarı göçebe hayatından tam olarak 19. yüzyılda ayrılmış bir bölgedir (Togan, 2020, s. 9). Togan'ın düşünce dünyasının şekillenmesinde hem coğrafi etkinin hem de kişi etkisinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Togan'ın faaliyetleri, Türklerin birlik düşüncesini esas alan "Uluğ Türkistan" fikrinin şekillenmesine temel teşkil etmiştir. Togan, Taşkent'te düzenlenen Umumi Türkistan Kongresi'nde şekillenen düşüncenin "Uluğ Türkistan"ın orta, batı ve güney olmak üzere üç bölgeden meydana gelen bir federasyon olabileceğini ifade etmiştir. Özellikle, Başkurdistan'ın 'Küçük Başkurdistan' denilen doğu kısımlarının Batı Türkistan içerisinde yer alabileceğini ileri sürmüştür. Kazanlıların ise Başkurtların batı kısımlarını içine alacak şekilde 'İdil-Ural Cumhuriyeti' kurmaları gerektiğini vurgulamıştır. Togan, söz konusu fikrin hayata geçmesi halinde Doğu Türkistan, İdil-Ural ve Uluğ Türkistan'ın "Büyük Türkistan Konfederasyonu" adı altında birleştirilebileceğini öngörmüştür (Togan, 1952). Netice itibarıyla Togan, Türk topluluklarının kaynaşmasının ve birliğin sağlanmasının genel, milli ve edebi bir dilin ortaya çıkmasıyla mümkün olacağını vurgulamıştır (Özbek, 2017, ss. 298-300).

Togan, milli bilincin yapı taşlarını oluşturmak amacıyla Başkurt ve Tatar şivelerinin ses yapısını ve özelliklerini geliştirmeye yönelik bir kursun hayata geçirilmesini sağlamıştır (Togan, 2020, s. 87). Bu yapı taşlarından bir diğerini ise Togan'ın *Türk ve Tatar Tarihi* isimli kitabı oluşturmaktadır. Eserin ilk ismi Türk Tarihi olmakla beraber tartışmalar neticesinde Türk ve Tatar tarihi olarak belirlenmiştir. Tatar yazarlarından olan Alimcan İbrahimov, eser için *Yıldız* gazetesinde verdiği bir demeçte eseri milli kültüre dair kaleme alınan en önemli eser olarak tasvir etmiştir (Togan, 2020, s. 88). Togan'ın söz konusu eseri, Türkiye'de Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu* dergisinde, Kırım'da ise İsmail Gaspıralı'nın

Tercüman gazetesinde takdirle karşılanmıştır. Ayrıca İstanbul'da Fuat Köprülü yazılarında Togan'dan "*Türk Müverrihi*" olarak bahsetmiştir. Nitekim eser, Türklerin tarihi kaderini, doğu ve batı kaynaklarını bilimsel yöntemlere uygun biçimde tasvir eden bütüncül bir eser olarak tanıtılmıştır (Togan, 2020, s. 90). Milli kültür ve kimlik temelinde inşa edilen eserin başarısı sonucunda Togan'a Fergana'ya gitmesi yönünde teklifte bulunulmuştur. Türk tarih ve etnografyasına ait yazma kaynaklar ve vesikalar aramak amacıyla yapılan teklif, Togan'ın Türk tarihine dair araştırmaları üzerinde yoğunlaşmasına vesile olmuştur. Türk kültürü üzerinde çalışmalarına devam ederek Bürcen Başkurtları ile ilgili *Şura* dergisinde makale yayınlamıştır. Togan, Bürcen Başkurtlarının zengin bir folklorla sahip olduğunu aynı zamanda Türk kültürünü yaşantılarında korumaya özen gösterdiklerini betimlemiştir. Togan, Bürcen Başkurtlarına dair oluşturduğu betimlemeler neticesinde Başkurt aydınları üzerine uygun bir izlenim bırakmıştır (Togan, 2020, s. 98). Orenburg'da Başkurt Ülke Şurası'nın kurulmasına öncülük ederek Başkurt ismiyle bir gazete yayınlaması, Togan'ın milli birlik sürecinde politik bir özne haline gelmesinin ilk göstergesi olmuştur. Başkurdistan mücadelesinde önemli gelişmeler meydana gelmiş, bu gelişmelerden birini Orenburg valisinin Başkurtlar için oluşturduğu kervansaray oluşturmuştur. Söz konusu kervansaray, milli bir bina olarak nitelendirilmiştir (Togan, 2020, s. 144). Türkistan mücadelesi için Türkiye ile temaslara geçen Togan, Enver Paşa ile görüşmeler gerçekleştirerek Türkistan'daki milli mücadele hareketlerinin desteklenmesi doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuştur (Togan, 2020, s. 328).

Enver Paşa ve arkadaşları, İslam Dünyasının birliği için müttefikler aleyhine Sovyetlerle anlaşmak için söylemde bulunmuştur (Togan, 2020, s. 331). Enver Paşa "*Arkadaşlarınız İslam milletlerinin ve Türklerin vahdetini neden istemiyorlar?*" şeklinde Togan'a bir soru yöneltmiştir (Togan, 2020, s. 332). Togan, "*Türkistan'da halk Osmanlı halifesini bilmemekte ve Türkçe konuştuklarının farkında değildir, kültür birliğimizden de haberleri yoktur*" diyerek ifade etmiştir (Togan, 2020, s. 332). Enver Paşa'nın anılarını *Vakit* gazetesinde kaleme alan yaveri Muhiddin Bey'in aktardığına göre Enver Paşa, "*Türkistan için mücadele lazım, bizden sonraki neslin özgür olmasını sağlamış oluruz.*" ifadesini kullanarak ortak gelecek fikrine verdiği önemi belirtmiştir (Togan, 2020, s. 332). Bunun üzerine Muhiddin Bey, Enver Paşa'nın Semerkant merkez olmak üzere bir Türkistan devleti kurmayı tasarladığını ifade etmiştir (Togan, 2020, s. 337). Başka bir deyişle, gelecek nesillerin özgürlüğüne vurgu yapılarak ortak mücadelenin yarattığı kültürel düşünce dünyasının milli bilinç etrafında şekillendiği görülmektedir. Togan, Türk tarihi ve etnografyası ile ilgilenen Türkiye'nin Sabık Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey'in isteği üzerine Türkiye'ye giderek burada Türkiyat Enstitüsünde bir konferans düzenlemiştir (Togan, 2020, s. 517). Togan, konferansta Orta Asya Türk tarihinin ana unsurlarını Darülfünun öğrencilerine aktararak Türk dünyasının tarihsel ve kültürel mirasını ortak hafızada yeniden canlandırmıştır. Ayrıca, bir bayram günü Mustafa Kemal Atatürk'ü ziyaret eden Togan, görüşme esnasında Türkistan üzerine sohbet ettiklerini belirtmiştir. Atatürk'ün Süzinak makamını çok beğenerek Togan'a samimi bir yaklaşım sergilediğini düşünmüş, bu anısını "*Atatürk, ikiye ayırdığım hayatımın, ikinci yarısının başlangıcını oluşturmuştur.*" şeklinde aktarmıştır (Togan, 2020, s. 528).

4. Kolektif Bellek ve Hafıza Mekânları Bağlamında Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar* Eseri

Zeki Velidi Togan, kültürel bağlarının etkisiyle gençlik yıllarından itibaren Başkurdistan ve Türkistan mücadelesinde öncü bir rol oynamıştır. *Hatıralar* eserinde otobiyografik bir anlatının yanı sıra milli kimlik bilincinin bellekteki uyanış sürecini aktarmıştır. Ayrıca, Togan'ın tarihçi ve siyasetçi kimliğinin izleri temelinde inşa edilen eser, bireysel bilincin kolektif bilince dönüşüm sürecini ortaya koymaktadır.

4.1. Kolektif hafızanın inşasında belirleyici tarihsel olaylar

Sosyal ve kültürel dönüşümlerin şekillendirdiği kimlik algısı, Halbwachs'ın kolektif bellek teorisi çerçevesinde açıklanmaktadır. Teori, belleği bireyin içinde yer aldığı sosyal çevreden bağımsız düşünülemez toplumsal bir kavram olarak tanımlamaktadır (Halbwachs, 2018, s. 44). Togan'ın anılarında aile ve ulus gibi toplumsal yapılar olmadan onun bireysel hafızasından söz etmek mümkün değildir (Hasanov, 2016). Togan'ın hayat hikayesinde görüldüğü üzere, medresede yetişmesi ve eğitim amacıyla gerçekleştirdiği seyahatler sırasında dönemin aydın kişileriyle kurduğu ilişkiler, bireysel hafızasının toplumsal hafızayla bütünleşmesini sağlamıştır. Bireysel hafızanın toplumsal hafızaya dönüşüm süreci, Assmann'ın iletişimsel ve kültürel hafıza ayrımıyla açıklanmaktadır. Assmann, hatıraları iletişimsel ve kültürel hafıza olarak ikiye ayırmıştır. Özellikle kültürel hafızayı kurumsallaşmış, özelleşmiş ve biçimlendirilmiş bir kavram olarak tanımlamıştır (Assmann,

2015). Bu anlamda Togan'ın çocukluk yıllarında ailesinden edindiği kültürel birikim, dayısı Habib Neccar'ın etkisiyle *Tercüman* gazetesini takip etmesi ve gençlik yıllarında Türk tarihine yönelmesi iletişimsel hafızaya örnek teşkil etmektedir. Türk tarihi ve kültürü üzerine gerçekleştirdiği bilimsel çalışmaları kültürel hafızanın kurumsallaşmasına katkı sağlayan unsurlar arasında yer almaktadır. Çalışmalarından ve seyahatlerinden edindiği kültürel ve tarihsel birikimi, Türk kimliğine dair fikirlerin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kolektif belleğin bir toplumun yaşantısıyla ve geleneğiyle ilgili olduğunu vurgulayan Halbwachs, belleğin oluşum sürecinde tarihe önemli bir rol yüklemektedir (Halbwachs, 1980, s. 78).

Togan'ın milli kimlik ve kültürel bağ zemininde eserler yayınlaması, ortak hafızanın şekillenmesinde etkili olan anlatılardandır. Anlatıların, kolektif belleğin kimlik ekseninde meydana gelen siyasal kurumların yapısı üzerinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu doğrultuda, Başkurdistan milli hareketinin teşkilatlanması ve bu yönde faaliyetlerin düzenlenmesi ideolojik zeminin politik yapıya dönüşümünü oluşturmuştur. Togan'ın Orenburg'da Başkurt Ülke Şurası'nın kurulmasına öncülük ederek *Başkurt Gazetesini* yayınlaması, kolektif kimlik şuurunun toplumsal alanda yaygınlaştırılmasını sağlayan önemli bir girişim olmuştur. Nitekim kolektif bellek, bir grubu ya da milleti oluşturan bireylere ortak tarihle ilgili bir imge kazandırmıştır. Bu imge ile bireylerin kendi birlik ve özgünlüklerinin bilincine varmaları sağlanmıştır (Hasanov, 2016). Kolektif belleğin yayılmasında en önemli etmen olarak tarihsel anlatılar olduğu görülmektedir. Siyasal ve toplumsal kimlikler bu anlatılar aracılığıyla inşa edilmektedir (Somers, 1994; Smith, 2003). Türk ve Kırım aydınlarının *Türk ve Tatar Tarihi* eserini önemli bir tarihsel anlatı olarak değerlendirmesi, Togan'ın Türk tarihçisi olarak anılmasına da katkı sağlamıştır. Eser, bireysel bellek izlerini tarih ile bütünleştirerek kolektif belleğin parçalarından birini oluşturmuştur.

Kolektif belleğin temel yapı taşlarından birini kimlik bilincinin oluşturduğu söylenebilir. Kimlik bilinci, tarihsel araştırmaların ve kültürel bağların etkisiyle ideolojik bir çerçeve sunmaktadır. Togan'ın Kırım Türkü İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesini takip etmesi, bilimsel çalışmalar amacıyla Türkistan'a gitmesi ve Türk dünyası ülkelerine mensup milletlerin etnografyasını araştırması, bireysel hafızada oluşan kimlik bilincinin kolektif belleğe dönüşümünün aşamalarından birini oluşturmuştur. Bu süreç sonucunda oluşan milli bilinç, Togan'ın siyasal kültür anlayışına ve faaliyetlerine yansımıştır. Togan, politik bir özne konumundan hareketle Türk topluluklarını bir kimlik temelinde toplamaya çalışmıştır. Başkurdistan mücadelesinde Başkurt Milli Hükümeti'nin ve Başkurt Milli Ordusunun kurulmasında gösterdiği siyasi çaba, onun Türk kimliğine dair bireysel düşüncelerini ortak bir mücadeleye taşıdığını göstermiştir. Söz konusu bu süreç, Halbwachs'ın kolektif belleğin toplumsal etkileşim içinde inşa edildiği yönündeki yaklaşımına tarihsel bir örnek oluşturmaktadır.

4.2. Hafıza mekânı bağlamında Türk kimliğinin sembolik unsurları

Bellek, her zaman bir mekâna tutunmaktadır. Nora, belleğin hatırlama işlemlerinin mekân ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedir (Nora, 2006, s. 8). Nora, hafıza mekânları kuramını toplumun ortak kimliğini ve tarihsel olayları aktaran sembolik yapılar olarak açıklamıştır (Nora, 2006, s. 9). Togan'ın Türk toplumlarıyla ilgili kaleme aldığı makalelerin dergi ve gazetelerde yayınlanması ile Başkurt milli binasının sembolik bir merkez haline gelmesi, ortak hafızanın simgesel ve kültürel hafıza mekânları aracılığıyla şekillendiğini göstermiştir. Bireyin kimlik arayışı sürecinde edindiği deneyimler, mekânla ilişkili olarak bir bağlam yaratmaktadır. Örneğin ulusal arşivler, tarih kitapları, anıtlar ve övgü sözleri hafıza mekanları içerisinde değerlendirilerek geçmişi hatırlatan sembolik unsurlar olarak tanımlanmıştır (Nora, 2006, s. 18). Başka bir deyişle bu unsurlar, olaylar ve deneyimler yoluyla kolektif bellekte derin bir iz bırakarak toplumsal hafızanın taşıyıcıları haline gelmektedir. Togan'ın 'Halk Kütüphanesi'ni kurması ve bu kütüphaneye Türk tarihine ve kültürene ilişkin eserleri bir araya getirmesi, Nora'nın ulusal arşivler kapsamında değerlendirdiği hafıza mekanlarına örnek oluşturmaktadır. General Tsiolkovski'nin Başkurt müziğini beğenerek Başkurt hayatının özgünlüğüne vurgu yapması ile Togan'ın Atatürk'le gerçekleştirdiği görüşmede 'Süzünak' makamı üzerinden Türkistan'ı güzel bahçe olarak tasvir etmeleri kültürel sembollerin hafıza mekânı işlevi görerek ortak hafızayı canlı tutan somut örnekleridir.

Nora, kültürel unsurların kolektif bellekte korunmasını ve yeniden üretilmesini hafıza ile tarih olguları çerçevesinde incelemektedir. Ona göre, metinler, kitaplar, müzeler veya savaş meydanları gibi fiziksel yapılar, geçmişi hatırlatan hafıza mekânlarının somut yapılarını teşkil etmektedir (Nora, 2006, s. 32). *Türk Şeceresi* eserini takip etmesi, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin nüshalarını ve

Tercüman gazetesini takip etmesi, *Türk Kavimlerinde Dört Mısralı Halk Şarkıları* adlı eserini kaleme alması ve *İl* gazetesinde yayınlanan yazıları tarihsel mirasın kültürel belleğe uzanan kuşaklararası bir yolculuğun fiziksel hafıza mekânlarını oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, söz konusu eserler tarihsel bilgi aktaran kaynakların yanı sıra Türk kimliğinin sembolik unsurlarını canlı tutarak belleğin yeniden üretilmesini sağlayan kültürel araçlar niteliğindedir. *Türk ve Tatar Tarihi* eseri ise kolektif hafızanın aktarımına katkı sunmasının yanında, bir hafıza mekânı olarak da değerlendirilebilir. Eser, Türk kimliğini gelecek kuşaklara aktaran yazılı bir hafıza mekânı işlevi görmektedir. Hafıza, somut ve fiziksel alanla bütünleşmektedir. Bu bağlamda Togan'ın Türkistan'da yürüttüğü milli mücadele kapsamında 'Türkistan Milli Merkez Şurası'nı kurması, milli kimliğin kurumsal bir hafıza mekânında şekillenmesini ve somutlaşmasını sağlamıştır. Diğer yandan 'Türkiyat Enstitüsünde' Togan'ın Türkistan mücadelesinin etkilerini Darülfünun öğrencilerine aktarması milli bilincin oluşumunda etkili olan bir hafıza mekânı örneği teşkil etmektedir. Bu anlamda hafıza mekânları, tarih ile kurduğu süreklilik sayesinde kültürel mirasın korunmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına aracılık etmektedir. Togan'ın eserleri, oluşturduğu kurumlar ve yürüttüğü milli mücadele faaliyetleri, Türk kimliğinin ve milli şuurun tarihsel sürekliliğini sağlayan sembolik ve fiziki hafıza mekânları olarak değerlendirilebilir.

5. Sonuç

Togan, düşün dünyasının ilk adımlarını ailesinin etkisiyle atarak eğitim hayatından siyasi hayatına kadar uzanan süreçte entelektüel birikim kazanmıştır. Eğitim hayatı boyunca geliştirdiği araştırmacı kimliği, tarihsel kaynakların ortaya çıkmasını sağlayarak özgün eserler vermesine yol açmıştır. Araştırmacı ve tarihçi rolü sayesinde toplumsal, kültürel ve siyasi olaylarda bireysel hafızasında oluşan Türk kimliğini ortak hafızaya dönüştürerek topluma rehberlik eden bir rol üstlenmiştir. Bu rolünü siyasi bir kimlik kazanarak Başkurtların lideri konumuna gelmesiyle devam ettirmiştir. Gençlik yıllarında Türkistan seyahatine başlaması onun Türklük konusundaki hassasiyetini göstermektedir. Bu seyahatler sırasında Togan, milliyetçilik ideolojisini geliştirerek bunu siyasi ve toplumsal etkileşimlerine de yansıtmıştır. Onun düşünsel çerçevesi, Türk topluluklarının ortak belleğinde yer edinen ve milli bilincin oluşumuna öncülük eden bir uyanış imgesi olmuştur. Bu veriler doğrultusunda Togan'ın ortaya koyduğu Uluğ Türkistan düşüncesi, Türk kimliğinin bütünleştirici bir unsur olarak inşa edilmesini amaçlayan temel bir ülkü olarak gösterilebilir. Bu milli birlik düşüncesini hem bilimsel araştırmalarıyla hem de aldığı eğitimlerle ortak hafızaya taşımaya çalıştığı söylenebilir. Özellikle Togan'ın tarih yazımındaki çalışmaları, kurduğu kurumlar ve yürüttüğü siyasi faaliyetleri, Halbwachs'ın kolektif bellek yaklaşımı çerçevesinde bireysel hafızanın toplumsal hafızaya nasıl dönüştüğünü örneklerle ortaya koymuştur. Türkistan mücadelesinde ve Başkurdistan'ın bağımsızlığına dair yapmış olduğu siyasi faaliyetlerin temelinde Türk kimliğine dair yazın hayatı temel gösterge olarak belirtilebilir. Bağımsızlık mücadelesini eserinde sosyokültürel kimliğin korunması ve siyasi temsil haklarının olması yönünde betimlemiştir. Togan, sadece benliğini değiştiren olayları değil aynı zamanda bir toplumun Türklük bilincinde yeniden doğuşunu aktarmıştır. Türk dünyası ülkelerinin bütünlüğünü savunarak kimliğin, kültürün ve soy bağlarının korunmasına dair oluşturduğu düşünsel çerçevesini eserleriyle, düzenlediği siyasi kongre ve konferanslarla topluma sunmuştur. Benzer şekilde Nora'nın hafıza mekânları yaklaşımı, Togan'ın eserleri, kurduğu kütüphane, gazetelerde yayınlanan yazıları ve politik özne olarak yer aldığı kurumlar, Türk kimliğinin sürekliliğini sağlayan sembolik ve kurumsal hafıza mekânları olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında Türkistan ve Başkurdistan coğrafyası da sadece fiziki mekân değil, Türk kimliğinin, dilinin, kültürünün ve tarihsel hafızasının doğduğu sembolik alanlar niteliğindedir. Aslına bakılırsa kolektif bellek ve hafıza mekânları arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Etnik kimliğin tarihsel süreklilik kazanabilmesi için ait olduğu bölgede belleği canlı tutan izler bırakması gerekir. Tüm bu veriler doğrultusunda Türkistan ve Başkurdistan bölgelerinde yetişen aydınlar, yürütülen bilimsel faaliyetler ve eserler, mekân ile bellek arasındaki ilişkiyi kurarak Türk kimliğinin korunmasına ve ortak hafızada süreklilik oluşmasına katkı sağlamıştır.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Makalenin İngilizce özet ve genişletilmiş özet kısımlarının çevirisini yapmak amacıyla yapay zeka aracından yararlanılmıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.

Kaynakça

- Arıkan, M. (2017). Bir halk bilimci olarak Zeki Velidi Togan. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 44, 35-55. <https://izlik.org/JA86KR54XG>
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1992)
- Bayram, F. (2016). Zeki Velidi Togan'ın Hatıraları'nda Hindistan ve Pakistan. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)*, 1(1), 153-168. <https://izlik.org/JA27BB83CL>
- Çaycıoğlu, S. O. (2021). Zeki Velidi Togan'ın fikri gelişimi, Türk birliği fikri ve Türk Yurdu'ndaki yazılarına göre tarihçiliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128(252), 53-70. <https://izlik.org/JA26LR84AN>
- Erdoğan, M. A. (2026). Zeki Velidi Togan'ın Türkistan'daki Enver Paşa ve Basmacılarla ilgili yayınlanmamış iki raporu. *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 18, 3-36.
- Gür, T. ve Yoska, E. (2024). Zeki Velidi Togan'ın siyasi faaliyetleri çerçevesinde Başkurtların bağımsızlık mücadelesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 12(38), 22-45. <https://doi.org/10.33692/avasyad.1333390>
- Halbwachs, M. (1980). *The collective memory* (F. J. Ditter Jr. ve V. Y. Ditter, Çev.). Harper & Row.
- Halbwachs, M. (2018). *Kollektif bellek* (Z. Karagöz, Çev.). Pinhan Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi 1950)
- Hasanov, B. (2016). İbn Haldun'da asabiyet kavramı – Maurice Halbwachs'ın “kolektif hafıza” kavramı ile bir karşılaştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59). <https://doi.org/10.17755/esosder.263245>
- Herkner, W. (2003). İçerik çözümlemesi (M. S. Çebi, Çev.). M. S. Çebi (Ed.), *İletişim araştırmalarında içerik çözümlemesi* içinde (ss. 124-176). Alternatif Yayınları.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları* (M. E. Özcan, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1984)
- Özbek, N. (2017). Zeki Velidi Togan ve milliyetler sorunu: Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a. S. Acar (Ed.), *Zeki Velidi Togan: İlmi hayatı, eserleri, siyasi faaliyetleri, hatıralar* içinde (ss. 293-307). Akçağ Yayınları.
- Özsoy, E. (2025). Zeki Velidi Togan'ın İl gazetesinde yayımlanan yazıları (1913-1914). *Bilig*, 114, 117-143. <https://doi.org/10.12995/bilig.7901>
- Smith, R. M. (2003). *Stories of peoplehood: The politics and morals of political membership*. Cambridge University Press.
- Somers, M. R. (1994). The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society*, 23(5), 605-649. <https://doi.org/10.1007/BF00992905>
- Soysal, G. (2002). Rusya kökenli aydınların Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin inşasına katkısı. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* içinde (ss. 483-504). İletişim Yayınları.

Togan, Z. V. (1952). Türkistanlıların birleşme davaları. *Serdengeçti*, 15-16, 19-23.

Togan, Z. V. (2020). *Hatıralar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yüce, N. (2013). Ahmed Zeki Velidî Togan'ın yeteneği ve bilgi birikiminden bazı ayrıntılar. *Tarih Dergisi*, 53, 253-267. <https://izlik.org/JA39EP59TG>